

Сабадош І.

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ РОСЛИН: ІСТОРІЯ, ЕТИМОЛОГІЯ

Ужгород : Б. в., 2019. 1032 с.

Вихід друком нової книжки на «стару» тему — це завжди подія, варта уваги. Адже об'єкти дослідження, універсальні в часі, неминуче вимагають нових підходів, несподіваних ракурсів, а найбільше потребують усебічного їх охоплення. У ХХІ ст. при вивченні природничої лексики на перший план виходять етно- й антропоцентричні аспекти. Чи не найбільшою мірою це стосується рослинного назовництва. Тож недаремно видана 2019 р. праця «Українські назви рослин» починається цитатою з М. Рильського про те, що ботанічні найменування — ключ до пізнання естетики й навіть світогляду народу-носія.

Монографія «Українські назви рослин» має єдиного автора — ним є фахівець з діалектології та історії української мови, доктор філологічних наук, професор І. Сабадош. Проте читач одразу зауважить поліфонічність праці, намагання вченого фахово обґрунтувати й творчо розвинути ідеї найвидатніших лінгвославистів від ХІХ ст. до наших днів. За змістом і манерою подання фактів, ідей або положень книжка І. Сабадоша наслідує динамічну діяльність слів'янознавчого круглого столу, де кожен з учасників презентує свій лінгвофілософський мікрокосм. Водночас не викликає сумніву самотність дослідження, підтвердженням якої є бажання братися до найскладнішого — простежувати шлях розвитку як окремого фітономена, так і всього лексичного масиву, пов'язаного з рослинним світом.

Монографія І. Сабадоша — закономірне продовження його багаторічного доробку, присвяченого природничому лексикону української мови в синхронії й діахронії. Нова праця ґрунтується на великому масиві досліджень ботанічної лексики — від докторської дисертації 1986 р. і до монографій «Історія української ботанічної номенклатури (ХІХ — початок ХХ ст.)» (2014) та «Українська лексика в просторі й часі» (2015).

Книжка складається з передмови, шести розділів, висновків, резюме англійською мовою й переліку використаних джерел. Праця також містить і покажчики українських та латинських найменувань рослин в алфавітному порядку.

У передмові автор визначає засади й напрями дослідження української флоролексики, стисло розповідає про власний досвід попередніх історико-термінознавчих студій у цій галузі. Беззаперечну користь для читача має обґрунтування структури монографії, покликання на академічні визначники. Кожна ботанічна назва, що її аналізує І. Сабадош, супроводжується розлогою інформацією про неї в різних джерелах — ботанічних та лінгвістичних словниках, лікарських порадниках, травниках тощо. У більшості статей, присвячених низці найменувань того самого фітооб'єкта, дотримано єдиного принципу викладення матеріалу — від зафіксованих у найстаріших документах до сучасних нормативних фітоназв.

Студії української флорономенклатури І. Сабадоша охоплюють кілька напрямів: 1) історію мови; етимологію; 2) діалектологію; 3) типологічні дослідження; 4) семантику й мотивологію; 5) термінознавство. Попри заявлене в передмові прагнення крізь призму ботанічного лексикону розглянути особливості української духовної та матеріальної культури лінгвоетнознавчий складник у праці представлений мінімально, адже основним предметом дослідження є іс-

торія й сучасний стан термінології та номенклатури. А втім, зі статті про фітономен *манна* можна довідатися, з яких рослин у Київській Русі одержували манну крупу (с. 232) та яка трава з назвою *дриква* в XVIII ст. використовувалася як протиотрута від укусу гадюки (с. 329).

Перший розділ — «Українські назви рослин як предмет наукового вивчення» (с. 10–24) зосереджено на висвітленні актуальних проблем семантичної реконструкції, принципів класифікування назв, важливості міждисциплінарних зв'язків у дослідженні фітонайменувань. Автор визначає словотворення як «найінтенсивніше джерело поповнення лексики» в різні періоди її розвитку (с. 11), обстоює доцільність вивчення фітоназв насамперед за тематичним принципом (с. 13), простежує ключові етапи появи та формування ботанічних термінів (с. 15).

І. Сабадош визначає джерельну базу дослідження — пам'ятки писемності давньоруської, староукраїнської та періоду XIX — поч. XX ст. Сам автор найважливішою вважає новітню добу, адже це — час активного становлення літературних норм сучасної української мови, що передбачає, зокрема, добір лексичних, словотвірних і фонетичних варіантів успадкованих та запозичених найменувань флори.

У другому розділі — «Праслов'янська спадщина в українській ботанічній номенклатурі» (с. 25–213) подано розгорнуту історико-етимологічну характеристику назв рослин, які І. Сабадош відносить до праслов'янської спадщини. Автор скрупульозно добирає та перевіряє факти, важливі для реконструкції флоронайменувань періоду праслов'янської мовної єдності, — а їх у процесі роботи над ботанічною лексикою виявилось понад 400 одиниць. «Ми постійно остерегалися небезпеки помилитися», — зізнається дослідник, наголошуючи на необхідності врахування, крім мовних фактів, також даних ботаніки, палео- та геоботаніки, історії, археології, етнографії і т. ін. у кожному конкретному випадку (с. 25). Так, учений доводить, що назва *бузок* 'Syringa vulgaris L.', хоч і використовується в усіх слов'янських мовах, праслов'янською за походженням не є, оскільки й сама рослина на територію проживання західних і східних слов'ян завезена пізніше, ніж про неї вперше згадано в південнослов'янських пам'ятках. Проте І. Сабадош, услід за своїми попередниками-славістами, реконструює форму **ъзьъ* для споконвічної на слов'янських теренах рослини — бузини, *Sambucus nigra* L. (с. 26).

Автор групує аналізований лексичний матеріал так: 1) назви дерев (дендроніми), 2) назви культивованих трав'янистих рослин», 3) «найменування дикорослих трав», — і це досить зручно. І. Сабадош дотримується загальноприйнятої ботанічної класифікації, подаючи досліджувану фітолексику за «Визначником рослин України» (1965), «Визначником рослин Українських Карпат» (1977), «Визначником вищих рослин України» (1987). Учений пильно стежить за чинністю міжнародної ботанічної термінології, за потреби замінюючи застарілі латинські назви сучасними.

У поле зору дослідника потрапили не лише питомі праслов'янські флороназви, а й давні запозичення на взір *дуня*, *гдуня*, *дуля* тощо 'Cudonia oblonga Mill., айва звичайна'. Доводячи грецьке походження праслов'янського **kdul'a* < **kdun'a*, І. Сабадош принагідно обстоює й латинську генезу **dyn'a* 'диня звичайна, *Melo sativus* Sag. ex M. Roem' (с. 70–71), хоча є й версії щодо власне слов'янських витоків назви *диня*, про що автор не згадує.

Аналізу підлягають не лише самі фітолексеми, а й їхні різноманітні деривати, зокрема емоційно забарвлені. Так, поряд із загальновідомим і нейтральним *просо* автор наводить *просище*, *пріско*, *прісисько* та похідні *просовик*, *просяник*, — доводячи таким чином давність і самої назви, і позначуваної нею сільськогосподарської культури (с. 95). Він відтворює еволюцію семантики назв *жито* та *рож* у різних діалектах праслов'янської мови на прикладах із найстаріших писемних пам'яток (с. 98). Тлумачення архаїчного *ягли* вчений доповнює поясненням сталих виразів на взір *(на)варити йагли*, з якого читач сам може зроби-

ти висновок про місце та роль відповідної рослини в житті сучасних українців (с. 95).

Третій розділ — «Ботанічна лексика давньоруського (українськоруського) періоду (XI–XIII ст.)» (с. 214–247) насичений пізнавальною інформацією з історії медицини, сільського господарства, кулінарії, релігії тощо, отриманою як безпосередньо з середньовічних текстів, так і опосередковано, під час ретельного аналізу відомих ученому археологічних знахідок. Для доведення своїх позицій автор добирає цікаві факти, іноді на межі фантастичних, як-от виявлення смородинового насіння при розкопках давньоруського міста (с. 220). З цього розділу читач має можливість дізнатися, як латинське *riper*, запозичене до східнослов'янського ботанічного лексикону, перетворилося на *перець* та який вигляд після слов'янізації мала ця назва в пам'ятках Давньої Русі (с. 220). Розлогим народознавчим коментарем супроводжується дослідження транспозиції найменування *сеукла* з листового буряка мангольда (*Beta esculenta* Gürke subs. *ciela* Moq.) на столовий буряк (с. 227).

Автор простежує семантичну еволюцію фітоназв від найдавніших фіксацій і донині. Деякі його тези — привід для дискусії: наприклад, про те, що «за даними більшості слов'янських мов, зокрема й болгарської, сербської, хорватської і словенської, праслов'янський номен **čьrnica* <...> більш звичайним був у значенні 'чорниця'» (с. 218), тобто, на думку вченого, південні слов'яни, вживаючи цю назву, мали на увазі рослину *Vaccinium myrtillus* L., а не шовковицю *Morus* L. При цьому І. Сабадош покликається насамперед на словник за редакцією Ф. Славського, тоді як у виданнях «Материали за български ботаничен речник» за ред. Б. Ахтарова (1939), «Съкровищница на българската народна медицина» за ред. В. Каніскова (2015) та ін. подано різноманітні фонетичні варіанти **čьrnica* у значенні *Morus* L. 'шовковиця', які свідчать про поширеність у південних слов'ян номена *черниця* на позначення саме рослини роду *Morus*.

У четвертому розділі — «Формування української ботанічної номенклатури XIV–XVIII ст.» (с. 248–334) розглянуто зміни, що відбулися у структурі та значеннях фітоназв, успадкованих із праслов'янської мови, й оцінено частоту вживання відповідних найменувань у літературі XIV–XV та XVI–XVIII ст.

Дослідник підкреслює виняткову роль публікації фундаментальних праць К. Ліннея, Б. Жусьє та А. Жусьє для розвитку наукової латинської номенклатури (с. 249), подає жанрову класифікацію текстів, що містили флоролексику. Говорить І. Сабадош і про те, що студії ботанічної лексики цього періоду були для нього надзвичайно трудомісткими, оскільки власне староукраїнських писемних пам'яток виявилось замало й не завжди можна було з упевненістю сказати, що зафіксовані в них фітолексеми справді вживалися в тогочасній українській мові, а не були взяті з російських чи польських джерел (с. 253–255).

З цього розділу книжки читачі довідуються, коли саме відбулося переосмислення таких лексем, як *вино*, *виноград* та *виноградник*, і за ними закріпилися ті значення, які ми фіксуємо в сучасній українській літературній мові (с. 248). І. Сабадош докладно й цікаво пояснює, що означає *волоський* у назві *волоський горіх* (с. 260) і відколи в письмових джерелах почав з'являтися номен *порічки* (с. 265).

П'ятий розділ монографії — «Розвиток ботанічної лексики XIX — початку XX ст.» (с. 335–766) автор відкриває стислим екскурсом в історію вивчення флороназв, покликаючись на студії В. Німчука, В. Гумецької, В. Карпової, присвячені періодам XI–XIII та XIV–XVIII ст., і констатує, що розвиток цієї лексико-тематичної групи в досліджуваний період доволі довго залишався поза увагою істориків української мови (с. 335), тож актуальність праці не викликає жодних сумнівів.

У цьому розділі, як і в усій праці, найбільшим та найдокладнішим виявився підрозділ «Найменування дикорослих трав». Автор, зокрема, називає прізвиська дослідників, які вперше вжили назви *барвінок*, *зірочник*, *очиток*, *перлівка*, *розторопша*, *цириця* як наукові терміни.

Належну увагу приділено явищу деетимологізації: *богун* < *багун*, *пловов*

ник < лоховник, королів цвіт < кораловий цвіт, мудрень < модрень, розмарія < розмарин, козодрист < скорозріст, ярник < арніка. Автор розповідає й про причини плутання фітонімів яглиця — дяглиця, якими позначаються різні рослини (с. 613). Несподіванкою для багатьох стане відкриття І. Сабадоша, що назви клопогін, побідник, ластів'яче зілля, пухирник, мишавиця скальковано з латинської або давньогрецької мови.

І. Сабадош демонструє обізнаність не лише в лінгвістиці, а й у біології. Так, назви *петрові батоги* та *батіжки святого Івана* для *Sichogium intybus* L. він пояснює тим, що ця рослина найяскравіше цвіте в першій половині липня, близько до свят Івана Хрестителя (Купала) та апостолів Петра й Павла. А найменування цієї самої рослини *серпівник* спонукає автора монографії шукати в цикорієві будь-яку частину, яка б нагадувала серп, і він цю частину успішно виявляє (с. 730). Дослідник розповідає й деякі маловідомі сучасному читачеві факти, пов'язані з культивуванням тютюну, які привели до появи назв *папуша*, *рубанка* та *потерть* (с. 438).

І. Сабадош здатен і побачити друкарську помилку в одному з рідковживаних фітонімів, порівнявши його зі схожою назвою іншої рослини — *диванна* замість правильного *дивинна* 'дивина ведмежа, *Verbascum thapsus* L.' (с. 731) або, знайшовши іншомовний відповідник, довести, що автори словника внесли до реєстру хибно записану назву — *терник* замість *терпник* 'цикорій дикий, *Sichogium intybus* L.' (с. 666).

Автор залучає до етимологічного аналізу не лише загальновідомі назви рослин, а й вузькодialeктні, як-от: *ябрядь*, *ракамбуль*, *ничка*, *чипіга*, *нетота*, *бесіжник*, *швірк*, *людерев*, *багатниця* та ін.

Доводячи свою думку, вчений покликається не лише на староукраїнські писемні пам'ятки й сучасні лінгвістичні та енциклопедичні словники, а й на білоруські, польські, чеські, словацькі, угорські джерела та бере до уваги давньогрецькі й латинські відповідники. Особливість підходу І. Сабадоша до розв'язання етимологічних проблем полягає в тому, що результат таких пошуків, давши неоднозначну відповідь, сприймається не як потрапляння мовознавчої думки в глухий кут, а як вихід на ширший, ніж це видавалося можливим, науково-дослідний простір.

Крім найменувань власне рослин, об'єктом дослідження в цій монографії є й мікологічна лексика, що не зовсім виправдано з погляду біологічної систематики, адже гриби до царства рослин не належать. Проте варто визнати, що мікономени були об'єктом мовознавчих досліджень не так часто, тому І. Сабадош цілком слушно привертає увагу до таких цікавих номенів, як *котюрубка*, *земляне серце*, *вовча табака*, *дикий сир*, *снітий* та ін. Крім цього, дослідник аналізує, поряд з мікономенами, й найменування «деяких інших нижчих рослин» — водоростей.

У шостому розділі — «Загальні питання термінології. Історія української наукової ботанічної номенклатури» (с. 767–885) автор ретельно вибудовує межу між терміном та номеном. Проаналізувавши погляди Г. Винокура, З. Комарової, О. Мойсєєва, В. Німчука, О. Реформатського, Е. Скороходька, М. Баскакова та ін., учений доходить висновку про співвіднесеність терміна з одним конкретним поняттям певної галузі та про його стилістичну нейтральність. Водночас І. Сабадош нагадує, що в науковій літературі попри величезну кількість дефініцій дотепер не вироблено єдиного визначення (с. 770). Труднощі виникають і при тлумаченні поняття номена. У кінці розділу остаточно стерто різницю між науковою термінологією й науковою номенклатурою, ботанічними термінами та номенклатурними найменуваннями. Така аморфність пояснюється численністю поглядів як природознавців, так і лінгвістів-термінознавців на те, які рівні в ієрархії «номенклатура — термінологія» посідає кожне з цих двох понять.

Наголошуючи, що назви рослин неоднорідні за сферою функціонування, І. Сабадош виокремлює діалектні та літературні найменування, а в межах останніх — наукові ботанічні номени. У заголовку до одного з підрозділів згадано й «народні назви» (с. 785), проте автор уникає використання цього поняття, у

зв'язку з чим нерозкритим залишається питання, як він сам співвідносить «народний», «літературний», «діалектний» та «загальноживаний» — терміни, що вживаються в цьому розділі надалі. Дослідник, спираючись на свій багаторічний досвід, доволі впевнено прогнозує дальший розвиток української ботанічної лексики як її пуризації: «<...> цілком можливо, що в майбутньому будуть використовуватися діалектизми з метою зменшення дуже великої кількості транслітерованих латинських та інших запозичених номенів». Він наводить і промовисті приклади регіональних, карпатських найменувань рослин *Picea A. Dietr* та *Leontopodium alpinum Cass.*, що ввійшли до академічних видань — визначників рослин України ще 1965 і 1977 рр. як наукові номені (с. 787).

Порушує І. Сабадош і актуальну для сучасної ботанічної термінології проблему дублетності та пропонує шляхи до її розв'язання, озвучені ще у працях В. Махека, Й. Пресла, А. Тошева, М. Левченка та ін. Утім, учений не наполягає на строгому відборі в тих випадках, коли два номені мають значну традицію вживання, як *air* та *lepeha* (с. 881–883).

Читачі мають змогу довідатися про вагомі для українського термінознавства постаті — Х. Августиновича, І. Верхратського, Ф. Вовка, В. Воляна, І. Гавришкевича, М. Новицького, О. Роговича, М. Срединського, О. Янати, Н. Янати та багатьох інших. Принагідно вчений аналізує їхній доробок і демонструє як випадки наступництва в унормуванні ботанічного словника, так і дискусії довкола вибору назв носіями різних говірок. І. Сабадош неупереджено знайомить загал з поглядами М. Левченка, П. Єфименка, М. Драгоманова, А. Кримського щодо теоретичних засад формування української національної ботанічної термінології. Не забуває він і дати уточнювальні коментарі про делікатне для нинішньої українистики поняття «русинський» (с. 809).

Автор докладно розповідає історію лексикографування ботанічних назв, урахувуючи і внесок тих мовознавців, які уклали загальномовні словники — Є. Желехівського, Б. Грінченка, М. Уманця та А. Спілки, О. Афанасьєва-Чужбинського та інших словників. Цей розділ містить інформацію про час появи в українській національній ботанічній термінології таких екзотичних назв, як *чайне дерево*, *ваніль*, *кокосова пальма*, *пальмове дерево* (с. 818). При цьому І. Сабадош простежує узгодження фітономенів з чинними правописами, ураховує зв'язок ботанічного лексикону з соціально-політичними змінами в Україні, національно-культурним відродженням, зросійщенням, коренізацією та її згортанням, упровадженням у радянському термінознавстві принципу мінімальних розбіжностей національної термінології з російською тощо. Він також періодизує іншомовні впливи на українську фітолексику — грецької, латини, польської, російської, німецької рослинної термінології.

Не оминаючи очевидних труднощів, з якими стикаються українська ботанічна термінологія й номенклатура протягом усього періоду їхнього становлення, учений характеризує процес розвитку цієї галузі загалом оптимістично: «Українська наукова номенклатура ботаніки <...>, ставши повнокривною підсистемою наукової термінології ботаніки, у своєму розвитку досягла такого рівня, що в основному задовольняє потреби сучасної науки», — зазначає автор у висновках (с. 889).

Отже, високий фаховий рівень фундаментального дослідження І. Сабадоша зможуть гідно оцінити й досвідчені лінгвісти — діалектологи, термінознавці, історики мови, — і ті, для кого монографія «Українські назви рослин» — це перше знайомство з багатогранною проблематикою номінації флори у слов'ян. Послугуючись інформацією, яку щедро постачає ця книжка, можна створювати безліч курсів та спецкурсів для студентів і аспірантів, доповнювати і візнаманітнювати змістовий складник українознавчих студій на будь-якому рівні мовної підготовки.

О. Малаш

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна
Електронна пошта: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

O. Malash

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences
of Ukraine, Kyiv, Ukraine
E-mail: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Sabadosh I.

UKRAINIAN PLANT NAMES: HISTORY, ETYMOLOGY

Uzhhorod: no publ., 2019. 1032 p.

Дата надходження до редакції — 14.01.2020

Дата затвердження редакцією — 16.01.2020

DOI 10.33190/0027-2833-310-2020-1-006

Халіман О.

ГРАМАТИКА ОЦІНКИ: МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ : МОНОГРАФІЯ

Харків : Майдан, 2019. 458 с.

Прагматичний підхід до вивчення мови набуває дедалі більшого поширення в сучасному мовознавстві та репрезентує погляд на мову як на живу динамічну систему, що перебуває під дією різних лінгвальних та екстралінгвальних факторів і зазнає змін. Динамічність норм, модифікація засобів вираження думки, поліфункційність мовних знаків спричиняють появу інновацій, що є цікавим і водночас складним об'єктом лінгвістичних студій.

Однією з праць, яка демонструє новий підхід до опису граматики, є рецензована монографія О. Халіман. Актуальність цієї праці зумовлена недостатньою кількістю мовознавчих праць, присвячених вивченню праматики граматичних категорій і зростаючим інтересом лінгвістів до проблем дослідження мовних явищ, зокрема граматичних категорій, крізь призму нових наукових метанарямів — прагма- та психолінгвістики, граматичної та ігрової стилістики, лінгвоаксіології, гендерології, комунікативної лінгвістики, теорії мовленнєвих жанрів, когнітології тощо.

О. Халіман глибоко осмислила та описала явище граматикизації лінгвофілософської категорії оцінки, що передусім знаходить вираження в системі граматики та граматичної стилістики. Відштовхуючись від традицій канонічних академічних граматик, авторка зробила вдалу спробу розкрити прагматичний потенціал граматичних категорій, беручи до уваги ментальність українців, специфіку ситуації, у якій відбувається комунікація, стосунків між комунікантами тощо.